

Orba, el poble del fang

Breu aproximació a la història terrissera d'Orba i Orbeta

Maria J. Berenguer Llopis i Míriam Devesa Benlloch

Historiadores

El propòsit d'aquest article és acostar-nos a la història del fang d'Orba i la seua pedania Orbeta, partint dels avanços de la recent investigació històrica arrel de la inauguració del Museu del Fang, així com de la recerca fonamentada en la memòria oral, que ha permès recuperar el record de l'ofici terrisser tradicional i construir un relat que documenta pas a pas el sistema productiu i tot l'entramat econòmic i social que girava al seu voltant al llarg del segle XX. La memòria d'antics terrissers i les experiències dels actuals han sigut fonamentals per a poder enriquir i completar la informació aportada per la investigació històrica i ampliar l'escassa bibliografia existent.

Les arrels del fang

L'origen terrisser de la localitat abans de l'expulsió dels moriscos és incert i de moment no documentat, malgrat les relacions que en algun moment s'han fet amb les traballes de la Vila Vella a Dénia. Potser sembla impensable que un ofici, que requereix d'unes infraestructures i un saber fer poguera sorgir de sobte, més encara quan es tractava d'una activitat bàsica que cobria les necessitats quotidianes i que, fins i tot, reportava beneficis a les rendes senyoriales.

Però la realitat és una altra i el punt de partida el trobem amb la signatura de la Carta Pobla d'Orba el 1611 amb la qual el **VII duc de Gandia**, senyor de la baronia d'Orba, trobava la solució als mals causats pel *Decret d'Expulsió* de **Felip III** el 1609. Perquè és en aquestes primeres famílies de repobladors, provinents de nuclis valencians pròxims i posteriorment d'altres indrets del Regne de València i també de Mallorca, on trobem els primers llinatges que donaran inici a la història terrissera d'Orba.

A Orba les primeres referències documentals relacionades amb la terrisseria les trobem l'any 1691 en una sol·licitud del menorquí **Marco Antonio Torres** per a la construcció d'un forn de teules i rajoles i, uns anys després, el 1726, en el canterer de Canals, **Josep Aranda**, qui sol·licita la llicència de construcció del primer forn al casc urbà.

A partir d'aleshores i amb el temps apareixeran dos nuclis terrissers consolidats que perduraran fins la primera meitat del segle XX. El primer, al casc antic, es dividirà en dues zones allunyades entre si que, encara que en el moment de crear-se quedaven a uns passos del nucli urbà, en els anys 60 foren absorbides pel seu creixement.

El segon el trobem a l'àrea de la Teulera, a la carretera CV-731 que uneix Orba i Benidoleig. En la segona meitat del segle XIX es conformà

ací el nucli terrisser principal amb una alta concentració de tallers en poc espai, disposats en un sentit lineal prenent com a referència el vial i el mateix barranc d'Orbeta, que proporcionava l'aigua necessària per a la producció, i ben a prop de les mines de terra. Aquests elements expliquen també l'aparició de diferents centres de producció disseminats al llarg de la carretera fins el mateix límit de la població veïna. Tot plegat, en els anys 40 del segle passat funcionaven tan sols en aquesta àrea setze tallers diferents en plena producció.

A diferència del casc urbà, en aquest nucli perifèric hi haurà una diversificació de la producció i junt amb els obradors de cànters i contenidors apareixeran les teuleres dedicades a la fabricació de teules i material de construcció. Potser una major demanda, la incorporació de noves famílies terrisseres o tal vegada altres necessitats foren les causes d'aquest creixement però, el que és cert és que la denominació de l'obrador *-teulera-* ha donat nom a la zona i a tots els tallers terrissers d'aquest lloc amb independència del tipus de producció.

Pel que fa a Orbeta, actualment nucli poblacional dependent d'Orba, també fou repoblada després de l'expulsió dels moriscos i el seu origen terrisser s'inicia amb l'arribada de famílies repobladores. El 1689 s'atorga la primera llicència per a la construcció d'un forn de cassoles a **Hipòlit Agut** i, poc després, a **Miquel Escrivà** i **Jaume Penya**, naturals de la Font d'en Carròs i de Mallorca respectivament. El procés continuaria al llarg de les centúries següents amb l'arribada de noves famílies i la construcció de nous obradors, de manera que a principis del segle XX comptem nou famílies terrisseres a Orbeta.

Orbeta a finals dels anys 60.

Què va motivar als cassolers a circumscriure's al nucli d'Orbeta? Com si d'un pacte no escrit es tractara l'activitat cassolera mai no va abandonar el nucli d'Orbeta i a Orba mai no s'hi va establir un cassoler, però Orbeta, per contra, sí va veure una tímida invasió de canterers i teulers. El motius possiblement estarien relacionats amb l'abastiment de la matèria primera, però es fa palés que des del primer moment es va fer una divisió ben clara entre la producció cassolera d'Orbeta – de fang roig- i la producció de contenidors i material de construcció a Orba – de fang blanc.

El resultat de la tradició i la tecnologia. Elements i producció

La terrisseria tradicional a Orba i Orbeta ha sigut un ofici que ha passat de generació a generació a través de la pràctica diària, l'observació del saber fer del mestre terrisser, l'apropiació i assumptió dels rols dels membres que giraven al seu voltant – dones, filles i fills-, i de la transmissió oral.

No importava el coneixement científic per a justificar les característiques de l'argila més adient per a cada sector de la producció o per a barrejar-la; tampoc no importaven les reaccions químiques dels productes que conformaven el vernís, o de les reaccions que els distints components tenien en el procés de cocció; no era important conèixer empíricament els graus de temperatura que havia d'assolir el forn... per a què? Per a què la ciència si l'observació i la pràctica ho eren tot? Evidentment, en un moment on el coneixement estava privat a la població, el saber fer i la tecnologia de cada moment supliren aquesta mancança i s'arrossegaren fins pràcticament la seua desaparició en els anys 60 del segle XX.

Els centres terrissers estaven conformats per una sèrie d'estructures indispensables que s'adaptaven a l'espai, al relleu i al tipus de producció: l'era, el pou, les basses de decantació, l'obrador o taller i el forn.

L'era és l'espai pla i ferm que articula els altres elements al seu voltant. La funció pròpia és la de ser el lloc on es triturava la terra procedent de la mina, però, alhora, és també un espai multifuncional que supleix la mancança o la insuficiència d'altres elements productius.

El pou o la cisterna proporciona l'aigua necessària per a l'elaboració del fang a les basses.

Les basses de decantació, conjunt de basses on es barreja la terra i l'aigua per a aconseguir el fang i on a través del procés de decantació s'obté la flor de la terra, és a dir, el fang més pur. Del bassó, la més menuda i alta de totes, passa a la bassa, i d'esta a l'estenedor, on el fang perd la humitat i adquireix la plasticitat necessària.

L'obrador o taller. Està conformat per: el clot del fang, on es disposa el fang procedent de les basses; la roda, espai on se situa el torn i on el terrisser fabrica les peces; l'assegador, un espai airejat on es deixen assecar les peces abans d'enforar-les, i per últim, l'habitatge familiar.

El forn utilitzat és el denominat de tipus morú, una estructura quadrangular formada per dues cambres -la cambra de foc o forn de baix i la cambra de cocció o forn de dalt- separades per

Joaquim Prats, 1994.

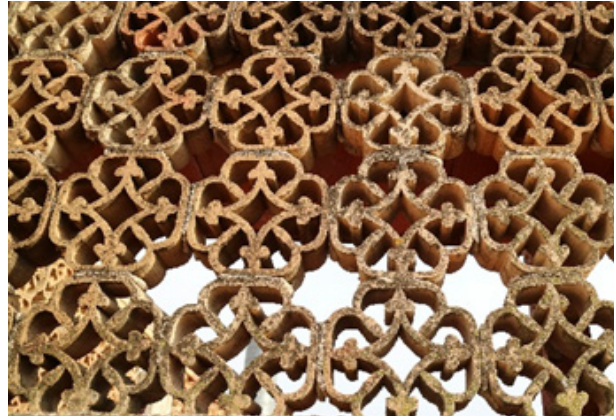
una graella que permet distribuir la calor per tot l'espai. Entre altres variacions, si el forn estava destinat a la cocció de material de construcció no tenia coberta; en la resta es cobria amb una volta que disposava d'un orifici central anomenat bravera o tronera, i de diversos orificis més menuts -espitlleres- disposats pels cantons i que permetien dirigir el foc.

L'argila s'extreia de les mines localitzades en distints punts del terme i d'altres poblacions, d'ací l'obsessió dels terrisser per comprar bancals en estes partides. L'experiència i el saber fer havien determinat l'ús de dos terres ben diferenciades segons el tipus de producció i que calien un tractament distint. Per a les cassoles d'Orbeta l'argila era de color roig intens i era apta per al foc perquè tenia més *grasseta*; procedia majoritàriament de la partida Xarais i la seua textura era suau i de gra fi. A Orba, per a la fabricació de contenidors i material de construcció calia una terra més basta i amb menys plasticitat; era de color blanc i contenia nombrosos terrossos que s'havien de moldre a l'era. Procedia de les mines de la Teulera i del Trullent.

Si la peça ho requeria i anava a contenir algun líquid se li aplicava una capa de vernís per a impermeabilitzar-la. El color identitari del vernís d'Orba era el verd, amb una ampla gama de tonalitats, mentre que la del vernís d'Orbeta era de color marró, també amb distintes variacions. Com tot en aquest procés que servira per a diferenciar-se de la competència, la fórmula era secreta i familiar i passava de generació en generació. Tradició,

Salvador Berenguer Prats, Rosita i Paco (filla i gendre) desenformant el forn familiar dels Berenguer, a la Teulera.

Barana de gasparilles d'un terrat.

però en el fons ciència per a barrejar plom, coure, arena, farina i aigua en la proporció adequada per aconseguir la coberta desitjada i la tonalitat identitària. Si la funció de la peça no ho requeria apareixia nua o decorada amb simples motius incisos que formaven bandes d'ones o franges. No calia malbaratar producte perquè el cost final no estava a l'abast de totes les butxaques.

Tant a Orba com a Orbeta no trobarem peces de luxe. És una producció destinada a cobrir les necessitats i funcions més quotidianes de la població. A Orba, cànters, cossis, gerres de diferents mesures, gerrots, morters, llibrells, pitxers d'entoldar, pitxerets, piques de pou, abeuradors, tapadores, caragoleres, anguileres, escorredores, testos... conviuen en els assecadors amb aquella producció més refinada destinada a la decoració de les cases, com les columnes i els testos decorats, o també amb les joguines i vidrioles per als menuts de la casa. A la Teulera, incorporem el material de construcció: taulells, rajoles i teules. I, per últim, a Orbeta trobem la producció de foc: diferents mesures i tipus de cassoles, olles, cafeteres, xocolateres, pitxers i tapadores entre d'altres.

La imposició de la modernitat i l'ocàs de la transmissió

En passar l'equador del segle XX, a Orba i a Orbeta es va manifestar sense contemplacions el declivi terrisser. Un sòlid detonant fou l'aparició de nous materials com el plàstic i la generalització de l'ús de l'alumini que desplaçaren deliberadament la utilització d'estris fabricats amb fang al presentar substancials avantatges com la resistència, el pes, la durabilitat i la creixent rendibilitat.

De la mateixa manera va intervenir la instal·lació de l'aigua potable, fent inservibles els cànters. Tampoc no va afavorir l'ombra de noves reglamentacions per a vigilar amb recel les activitats nocives, ni les complicacions de la tradicional extracció de l'argila. Tot plegat, factors que generaren un panorama gens esperançador per a les noves generacions que es llançaren a la recerca de millors oportunitats, molts d'ells en l'emigració.

L'activitat cassolera d'Orbeta va parar en sec als anys 50. A Orba, en canvi, els terrissers s'afer-

raren un poc més i entre els anys 60 i 70 tan sols travessaren la crisi aquells que es reinventaren i s'adaptaren als nous temps, quan la construcció i el turisme es manifestaven com els principals motors econòmics. És el moment de la incorporació de noves màquines - resultat de les necessitats diàries i producte de la invenció dels mateixos mestres terrissers-, de la fabricació dels brics i de les gasparilles - la primera gelosia patentada- de la busca de noves matèries primeres tant d'argila com de material de combustió per als forn, de l'obertura del mercat... una lluita que transformà el sector tradicional en una indústria i del que hui tan sols en perviuen dos tallers.

Davant d'aquest panorama tan desolador la inauguració del Museu de Fang d'Orba l'octubre del 2018 s'ha convertit en un revulsiu per al municipi. Des d'ell i des de l'Associació Amics del Fang d'Orba i Orbeta s'està aconseguint la posada en valor de l'ofici, que el fang torne a tindre protagonisme i que es frene la desaparició i destrucció de les infraestructures i les peces que encara perduren. Malauradament, moltes formes ja han desaparegut i tan sols han quedat enregistrades en els catàlegs dels anys vuitanta.

La línia investigadora encetada ens permet identificar trets característics de la producció local, corregir falses interpretacions derivades de les característiques productives del segle XX i aprofundir en els inicis. A poc a poc anirem bastint la història d'un origen, d'un passat, d'un present, i escriurem el camí del futur d'un ofici que fa més de tres-cents anys que ens acompanya i que ha de romandre per a les futures generacions.

BIBLIOGRAFIA

- ARANDA, V.; GISBERT J.A. (1989): *La ceràmica tradicional a la Marina Alta*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant.
- BROTONS GONZÁLEZ, F.J. (1992): «La repoblación de la Baronia de Orba tras la expulsión de los moriscos. Auto de nueva población y condiciones del asentamiento», *Actes del III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert; Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta; Escola Taller Castell de Dénia, Alacant, pp. 243-246.
- CARAVACA DASI, F.J. (2000): *Carta pobla de les Baronies d'Orba i Ísber. Estudi i transcripció*, Orba, Ajuntament d'Orba.
- VVAA (1988): *Quaderns d'Etnografia, 1. El fang*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant.
- DEVESA, M; BERENQUER, MJ: material inèdit.